

Pomniki, miejsca pamięci i domeny symboliczne

Monuments, memory places, symbolic domains

The evolution of the idea of culture memory is the subject of the reflection. 19th century categories of historical monuments were the beginning of it. Then the problem engaged archaeologists, historians, art historians, anthropologists, religious scientists. The new polysemous definitions were also created like: collective memory, historical memory, culture memory. All of them are related to ideas which are placed in definite place and time. Presented observations refer to development and evolution of such categories as monuments, the memory places, symbolic domains in the process of historical cognition, demeanour and moral values of education in definite groups including their statutory values, envoi, aesthetic, lifespan, ceremonial and property.

Źródłem nowoczesnej koncepcji pamięci kulturowej leży XIX-wieczna kategoria pomników historii. Ważną rolę wśród nich odgrywały cmentarzyska, sanktuaria i kamienie symboliczne. Pejzaże wypełnione szczątkami pradawnych grobowców inspirowały twórczość romantyczną. Przejście w stan upadku uszlachetniało pradawne budowle. Ich piękno stawało się symbolem przemijania, nietrwałości wszystkiego, zarówno przyrody, jak i pomników kultury¹. Do historycznych już wzorów zaliczamy motyw miejsca pamięci w formie ruiny. Popularny był on szczególnie w połowie XIX wieku, gdy romantycznej fascynacji kulturą ludową i przyrodą towarzyszyło poszukiwanie źródeł Słowiańszczyzny. Wielką wartość posiadało wówczas odkrywanie pomników przetrwałych z zamierzchłej przeszłości². Wątek romantyczny wyrażał się w poszukiwaniu najdawniejszych relikwów rodzimej tradycji i nieprzerwanej więzi między ówczesną a pradziejową kulturą ziem polskich. Stąd postawienie naczelnego hasła studiów nad dawną Słowiańszczyzną, szukanie jej zasięgu, granic ekspansji, a także przetrwałych pomników

¹ J. Woźny, *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich*, Bydgoszcz 2000, s. 23.

² A. Abramowicz, *Urny i ceraunie*, Łódź 1979, s. 40-43.

w postaci grodzisk, kurhanów i posągów kamiennych. Szczególnym bodźcem pobudzającym uczucia romantyczne stała się świadomość utraconej niepodległości, która wzniewała nastroje patriotyczne, kazała pielęgnować uczucia narodowe i stare zabytki archeologiczne, jako cenne pamiątki bytu narodowego³.

Walory XIX-wiecznej pamięci historycznej zawarte są w definicji pomników, przedstawionej przez Zygmunta Glogera w jego *Encyklopedii staropolskiej*.

„[...] Dopóki dzieje pojmowano jako historię tylko państw, nie narodów – pisał Gloger w 1869 r. – póty wystarczały same opisy faktów i chronologia, lecz odkąd pod dziejami rozumiemy zarazem cały rozwój ludzkości i narodów, odtąd na nowe drogi weszła umiejętność historyczna. Ten postęp umiejętności historycznych wywołał nowe potrzeby i zmiany w naukach pomocniczych historii, w rzędzie których etnografia nowe a ważne zajęła stanowisko [...]”⁴.

Sławomir Bogumił Linde określał pomnik jako „monument dla pamięci na pamiątkę wystawiony, zachowany i wiekopomny”⁵. Znaczenie to zostało rozszerzone później na starożytności krajowe. Według Z. Glogera, w czasach przedhistorycznych nie było prawdopodobnie innych pomników, jak sypane ręką ludzką kopce i mogiły oraz kamienne, drewniane i metalowe posągi bogów. Do pierwszych na ziemiach polskich zaliczyć można tzw. mogiły Krakusa i Wandy pod Krakowem, natomiast do znanych posągów bóstw pogańskich należy statua Światowida ze Zbrucza, posąg kamienny w Kamionkach na Pokuciu, bałwan na górze Sobótce na Śląsku i licznie na Ukrainie rozrzucone „baby” kamienne⁶. Pomniki pod względem znaczeniowym konkretyzowały związek przedmiotów materialnych z pamięcią postaci i zdarzeń historycznych lub mitycznych⁷.

Wśród starożytnych pomników i monumentów Z. Gloger szczególne wartości przyznał pomnikom nabożnym. Podzielił je na kilka odrębnych rodzajów, przywołujących różne aspekty pamięci historycznej narodu polskiego. Należały do nich figury i kapliczki, stawiane zwykle przy drogach, na cmentarzach i przy kościołach, nagrobki i grobowce cmentarne oraz kościelne, a także grupa najdawniejszych, nieokreślonych pomników nabożnych. Niezmiernie starożytnym zabytkiem, według Z. Glogera, była figura z kamienia kwarcowego, przedstawiająca pokutnika w postawie klęczącej przy drodze z miasta Słupi do klasztoru Benedyktynów na Łysej Górze. Inny słup kamienny z piaskowca oryginalnego kształtu wzniesiony został z nabożnej intencji w Kruźlowej w powiecie grybowskim w Galicji. Z kolei

³ J. Gąssowski, *Z dziejów polskiej archeologii*, Warszawa 1970, s. 47.

⁴ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, Od redakcji, Warszawa 1958.

⁵ Ibidem, t. 4, s. 73-74.

⁶ Ibidem, s. 74.

⁷ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, s. 57.

obok szosy wiodącej z Koła do Kalisza stały dwa jednakowe pomniki kamienne, nie wiadomo na jaką pamiątkę wzniesione. Podobnie we wsi Celejowie w pobliżu Kazimierza Dolnego był wielki kamień, jakby nagrobek, z napisem arabskim. W uzasadnieniu wartości tych pomnikowych monumentów kamiennych Z. Gloger zwracał uwagę, że nie tylko pod względem historycznym są one ciekawymi zabytkami i świadectwami dawnej kultury, ale też jako dzieła sztuki pokazują, jak się ona w Polsce rozwijała, jak podążała za tendencjami zewnętrznymi⁸.

Powiązanie monumentów kamiennych z tradycyjnymi pomnikami i sztuką odzwierciedlała definicja dyscypliny naukowej archeologii, zawarta wśród haseł *Encyklopedii powszechnej S. Orgelbranda* z 1860 roku. Według źródłostowu, obejmowała całą naukę o starożytności, jednak głównie zajmowała się opisywaniem i objaśnianiem pomników, będących dziełem rąk ludzkich⁹. Wynikało to z faktu, że od końca XVIII wieku przez cały wiek XIX zamiennie ze słowem zabytek operowano u nas także określeniem „pomnik przeszłości”, będącym kontynuacją starożytnego terminu, znajdującego prawzór w łacińskim „monumentum”. Kojarzono je również z pamiątką, wspomnieniem, świątynią, posągami, grobowcem, dziełem pisarskim, wskazówką i oznaczeniem, co z kolei wywodziło się z „monere”, czyli napominać, zawiadamiać, przypominać, informować, przekonywać¹⁰. Były to wyrażenia bliższe pamięci zbiorowej niż pamięci historycznej¹¹.

Na początku XX wieku Maurice Halbwachs w swoich badaniach nad pamięcią kolektywną stwierdził, że pamięć zbiorowa nie miesza się z pamięcią historyczną i dokonuje zawsze wyboru z punktu widzenia teraźniejszości¹². Jan Assmann dodał do tego współcześnie, że wieloznaczność monumentów oraz innych pomników symbolicznych tworzy zbiór wartości nadrzędnych wobec ich obiektywnej faktografii i systematyki. Ważne jest odnalezienie form samouobecniania grupy społecznej, ukrytych w krajobrazach pamięci¹³. Myślenie opiera się na abstrakcji, pamiętanie zaś na konkretach. Aby utrwalić się w pamięci grupowej, wszelkie prawdy muszą ukazać się pod postacią zdarzenia, osoby albo miejsca. Ze wzajemnego przenikania się pojęć i doświadczeń powstają figury pamięci, których specyficzne cechy wyznaczają: odniesienie do przestrzeni i czasu, odniesienie do konkretnej grupy i rekonstruktywność¹⁴.

⁸ Z. Gloger, op. cit., t. 2, s. 78-92.

⁹ *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda*, t. II, Warszawa 1860, s. 85.

¹⁰ B. Rymaszewski, *Kształtowanie się ochrony zabytków w Polsce na tle europejskim*, [w:] *O zabytkach. Opieka, ochrona, konserwacja*, Warszawa 2005, s. 11-12.

¹¹ T. Banaszczyk, *Studia o przedstawieniach zbiorowych czasu i przestrzeni w durkheimowskiej szkole socjologicznej*, Wrocław 1989, s. 186-188.

¹² *Ibidem*, s. 187-188.

¹³ J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008, s. 74.

¹⁴ *Ibidem*, s. 54.

Podstawowym środkiem zachowywania określonych treści w pamięci kulturowej jest ich „uprzestrzennienie”. Jednakże nie przez umieszczanie w krajobrazie „pomników starożytnych” według XIX-wiecznej historiografii, lecz przez odniesienie całości do rangi znaku w rozumieniu XX-wiecznej antropologii. Przykładem najpierwotniejszym są totemiczne krajobrazy australijskich Aborygenów, którzy pielgrzymują w czasie wielkich świąt do określonych miejsc związanych z pamięcią o duchach zmarłych przodków. Strukturę miast starożytnego Wschodu wyznaczały z kolei reprezentacyjne ulice i obeliski, tworzące podczas świąt scenografię procesji. W czasach antycznych „święty krajobraz” stanowił przede wszystkim Rzym. Był topograficznym „tekstem” pamięci kulturowej. Maurice Halbwachs opisał też legendarną topografię Ziemi Świętej jako wyraz pamięci zbiorowej. Na przykładzie krajobrazu komemoratywnego Palestyny pokazał, że nie tylko każda epoka, lecz przede wszystkim każda grupa wyznaniowa w systemie mitologicznym lokalizowała i monumentalizowała swoją pamięć w specyficzny sposób¹⁵.

Pierwszym drogowskazem na drodze do przestrzenności jest fenomenologia „umiejscowienia” czy „miejsca”. Na początku mamy przestrzenność ciała i środowiska, nierozłącznie związaną z wywoływaniem wspomnienia¹⁶. Pomniki kamienne mogły być w pradziejach wcieleniem duchów przodków. Nie ulegając rozpadowi, pozwalały zamkniętym w nich duszom trwać wiecznie. Znaczenie „umiejscowienia” znajduje oparcie w języku potocznym, który wyraża żywe ludzkie doświadczenie. Do podstawowych wymiarów dotyczących ciała dochodzą, z jednej strony, uprzywilejowane postawy i pozycje (pionowa, leżąca), waga (ciężkość, lekkość) czy ustawienia (z przodu, z tyłu, z boku). Na tej przemienności spoczynku i ruchu zasadza się akt zamieszkiwania, który posiada własne wyznaczniki, pozostawanie w miejscu, przemieszczanie się, chronienie w domostwie, przekraczanie progu i wychodzenie na zewnątrz. Architektura i monumenty ujawniają układ, jaki łącznie tworzy przestrzeń geometryczna i przestrzeń wyznaczona przez topologię cielesną¹⁷.

Przejście od pamięci ciał – pomników do pamięci miejsc gwarantują czynności tak istotne, jak orientowanie się, przemieszczanie i zamieszkiwanie. Wszystkie rzeczy wspomniane są przez naszą tradycję w powiązaniu z miejscami. Nie bez powodu mówimy, że coś się zdarzyło lub miało miejsce. Na tym podstawowym poziomie kształtuje się fenomen „miejsc pamięci”, zanim jeszcze staną się one odniesieniem dla poznania historycznego¹⁸. W ten sposób pamięć kulturowa wyprzedza swoim zaistnieniem pamięć historyczną¹⁹. Miejsca pamięci funkcjonują

¹⁵ Ibidem, s. 75.

¹⁶ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków 2007, s. 195.

¹⁷ Ibidem, s. 197.

¹⁸ Ibidem, s. 58.

¹⁹ T. Banaszczyk, op. cit., s. 187.

głównie jako wskaźniki przypomnienia. Trwają one w formie inskrypcji, monumentów i innych potencjalnych śladów mitologizowanej przeszłości²⁰. Opisywane w XIX wieku „pomniki starożytności” są w świetle koncepcji Pierre’a Nory „miejscami pamięci”, zdolnymi do wytwarzania innej historii od jej oświeconej postaci, obecnej na stronicach podręczników. Złożone struktury miejsc pamięci obejmują trzy znaczenia: materialne, symboliczne i funkcjonalne. Pierwsze zakotwicza miejsca pamięci w realiach, o których można powiedzieć, że są całkowicie dane i poręczne; drugie jest dziełem wyobraźni i to zapewnia krystalizowanie się wspomnień i ich przekazywanie; trzecie prowadzi do rytuału, który historia chce usunąć, co uwidaczniają widowiska założycielskie, miejsca kultowe i inne sanktuaria²¹.

Koncepcja miejsc pamięci utrwalonych w symbolicznych krajobrazach narodziła się w latach 70. XX wieku, zapoczątkowana przez historyków francuskich. Pierre Nora postawił wówczas dwa problemy badawcze, postępując śladami M. Halbwachsa. Pierwsze zagadnienie, to dlaczego takie a nie inne obszary przeszłości są pamiętane społecznie oraz jak są pamiętane. Drugim problemem stał się dla P. Nory fenomen upamiętniania i pytanie, jak możliwe jest zjawisko upamiętniania przeszłości²². Same „lieux de memoire” są w dokładnym znaczeniu tego słowa miejscami, gdzie pewne wspólnoty – naród, rodzina, grupa etniczna, przechowują swoje pamiątki lub uznają je za niezbywalną część swojej osobowości: miejsca topograficzne, jak na przykład biblioteki, archiwa czy muzea; miejsca monumenty – pomniki, cmentarze, architektura; miejsca symboliczne, takie jak pielgrzymki czy upamiętnienia; miejsca funkcjonalne – stowarzyszenia, podręczniki, autobiografie. Miejsca pamięci są najbardziej zewnętrzną formą, pod którą mogła przetrwać świadomość wspólnotowa. Mogą być nimi zarówno zjawiska natury materialnej, jak i niematerialnej. Należą do nich realne i mityczne postaci, wydarzenia, budynki i pomniki, instytucje i dzieła sztuki. Są to więc długotrwałe, konstytutywne dla wielu pokoleń punkty krystalizacyjne pamięci zbiorowej oraz tożsamości. Stanowią część społecznych, kulturowych i politycznych zwyczajów. Zmieniają się w zależności od tego, jak zmienia się ich postrzeganie, przyswajanie, używanie i transponowanie.

Miejsca pamięci stanowią element realnej, społecznej, politycznej, kulturowej lub wyobrażonej przestrzeni, tworząc podstawę pod ukształtowanie określonej domeny symbolicznej. Zupełnie nowe znaczenie w jej obrębie uzyskuje pojęcie monumentów starożytnych, nadal głównie opisywanych przez współczesnych archeologów jako pomniki religii pogańskich²³. Tymczasem z punktu widzenia

²⁰ P. Ricoeur, op. cit., s. 58.

²¹ Ibidem, s. 53-58.

²² A. Szpociński, *Miejsca pamięci*, „Borussia” 2003, nr 29, s. 17-23.

²³ J. M. Łapo, *Głaz z przestrzeni kulturowej Mazur w czasach nowożytnych*, [w:] *Kamienie w historii, kulturze i religii*, red. R. Klimek, S. Szczepański, Olsztyn 2010, s. 138.

antropologii monolity kultowe, jak słynna figura łysogórskiego pokutnika ze Słupi²⁴, są jedną z kategorii w obrębie systematyki nośników pamięci historycznej i społecznej. Korzystają one z religijnej siły danego miejsca, tworząc wspólnie z nim przestrzeń zagęszczonych znaczeń, wypełniających zadania komunikacyjne w wymiarze społecznym, pod postacią domeny symbolicznej. Motywacje kierujące twórcami pomników sakralnych w ujęciu modelowym są trzech rodzajów: sankcjonowanie obyczajów i przesądów lokalnych, upamiętnianie tradycji szerszej wspólnoty terytorialno-społecznej oraz ugruntowanie zasad przestrzeganych systemów światopoglądowych²⁵.

Między reprezentantami poszczególnych domen – wspólnot społecznych a pomnikami sakralnymi wytwarza się dialektyczny związek. Monumenty takie istnieją tylko dzięki ludziom, to znaczący materialnym korelatem ich idei i wyobrażeń, odzwierciedlają ich emocje, zachowują formę dzięki trosce. Pomnik oceniany z współczesnej perspektywy socjologicznej wpływa zarazem na trwałość podstawowych warstw społecznych, materializuje znaczenia kodu symbolicznego, podtrzymuje pamięć kulturową, przypomina o podziale na swoich i obcych. Poprzez swą materialność, trwałość i okazałość, kamienny monument lub obelisk dowodzi, że wyróżniane i wspomniane przez daną grupę wydarzenia są ważne i prawdziwe, a preferowana interpretacja przeszłości obowiązująca. Uszkodzenie pomnika jest atakiem w ludzi, w kolejne społeczne kręgi otaczające monument, w różne wspólnoty pamięci²⁶. W przeszłości siła tradycji zawarta w pogańskich monolitach kulturowych decydowała o ich niszczeniu lub włączaniu w nową przestrzeń sacrum chrześcijańskiego. Wolno stojące głazy ze znakami otaczano ciężko na cmentarzach i w kościołach²⁷. Pomniki religii pogańskiej najczęściej upadały jednak w starciu z chrześcijaństwem, które położyło wśród Słowian kres świątyniom, tak jak opisują to pochwały dla władcy na Rusi w XI wieku: „[...] chramy..., i miejsca ofiarne wszędzie rozkopał, posiekł i skruszył idole [...]”²⁸. Zniszczeniu uległy nie tylko kamienne obeliski kultowe, lecz przede wszystkim domeny symboliczne, nad którymi rozciągały one swój religijny patronat.

Konflikty toczące się wokół pomników sięgały do kilku zasadniczych elementów, tworzących ich charakterystykę i strukturę. W zakresie statutu, kontrowersję wywołuje sakralne przeznaczenie monumentu, sprowadzane przez inną grupę społeczną do rangi zaledwie profanicznej. Pod względem przesłania występuje

²⁴ Z. Gloger, op. cit., t. II, s. 78-92.

²⁵ L. Nijakowski, *Domeny symboliczne*, Warszawa 2006, s. 95.

²⁶ Ibidem, s. 97.

²⁷ J. Woźny, *Pradziejowe i średniowieczne monolity kultowe z Polski i sąsiednich obszarów*, [w:] *Wiara z demonem w tle: studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, red. J. Lewandowska, A. Mietz, J. Woźny, Toruń 2008, s. 30.

²⁸ A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 1982, s. 183.

problem, jakie wydarzenia upamiętniać ma określony pomnik (np. pogańskie czy chrześcijańskie). W ujęciu estetyki rozstrzyga się zagadnienie formy obelisków symbolicznych i ich odpowiedniego, harmonijnego usytuowania w otoczeniu. Kwestia utrzymania dotyczy tego, kto powinien dbać o bryłę monumentu i zapewnić mu wygląd zgodny z pierwotnym przeznaczeniem. Zagadnienie ceremoniału obejmuje aspekt, kto i kiedy może wykonywać określone czynności rytualne przy monolicie. Do rozstrzygających o tożsamości pomnika spraw należy zasięg granic, gdzie kończy się jego obszar ochrony i oddziaływania, a także problem własności monumentu i jego przynależności do określonej grupy społecznej²⁹. Połączenie wszystkich elementów charakteryzujących istotę pomnika na płaszczyźnie przestrzeni kulturowej, doprowadza do wyłonienia się określonej domeny symbolicznej, ponieważ panowanie nad terytorium wymaga konstruowania materialnych znaków grupowych. Umiejętność symbolicznych operacji na tych przedmiotach pozwala panować nad innymi ludźmi. Wyróżnioną pozycję w obrębie domen zajmują obiekty kultu oraz pomniki. Stanowią one najważniejsze potwierdzenie symbolicznej władzy nad danym obszarem³⁰. W porównaniu do koncepcji XIX-wiecznych, monumenty dziejowe zyskały we współczesnej antropologii rozległe znaczenie. Ich rola, jako prostych pomników historii, przekształciła się w ogniwa miejsc pamięci, ostatecznie wyznaczające symboliczne domeny wspólnot etnicznych, religijnych lub terytorialnych.

²⁹ L. Nijakowski, op. cit., s. 99.

³⁰ Ibidem, s. 109.